

Barraques
La Barcelona informal
del segle xx

Barraques **La Barcelona informal** **del segle xx**

Mercè Tatjer i Cristina Larrea (editores)

Ajuntament de Barcelona
Institut de Cultura

Aquest llibre aporta una visió rigorosa del que va ser un problema de gran impacte social, urbanístic i polític a la Barcelona del segle xx. És el resultat de quatre anys de recerca d'un grup d'historiadors i antropòlegs novells que han comptat amb l'ajut de diverses institucions.

Durant bona part del segle passat, al paisatge urbà de Barcelona, juntament amb les joies del modernisme, van conviure també milers de barraques en les quals habitaven ciutadans i ciutadanes que no disposaven de les mínimes condicions de salubritat i que centraven els seus esforços quotidians a accedir als serveis elementals, com l'aigua o l'electricitat.

Amb més o menys intensitat, la lluita contra el barraquisme va concentrar els esforços de la política municipal durant el segle xx; però no va ser fins a l'arribada dels ajuntaments democràtics que se'n va aconseguir l'eradicació total i el reallojament dels habitants.

Fa només dues dècades que Barcelona va enderrocar les últimes barraques, i avui ens sembla inconcebible que a la nostra ciutat milers de persones visquessin en condicions tan infrahumanes. Aquest llibre ens recorda que, entre d'altres, espais de Sant Martí, l'Eixample, Sant Antoni, les Corts o Montjuïc han patit el fenomen en diferents moments del segle xx.

El barraquisme va estar associat a les grans onades migratòries que va viure la ciutat durant el segle passat, l'eradicació total va ser complexa i va requerir voluntat d'integració, així com un esforç continuat de les administracions i grans dosis de diàleg amb la ciutadania. L'experiència adquirida en la resolució d'aquesta xacra ens ha de servir de guia davant dels nous i complexos problemes socials de la ciutat del segle XXI.

Jordi Hereu
Alcalde de Barcelona

El Museu d'Història de Barcelona ens presenta un excel·lent treball de recerca sobre el barraquisme de la ciutat al segle xx que és fruit de l'entusiasme dels seus autors i autores per conservar viva la memòria d'un fenomen que va ocupar la major part de la història de Barcelona del segle passat.

Es tracta d'un plantejament interdisciplinari en què la història, la geografia urbana i l'antropologia s'uneixen per explicar amb detall què va representar el barraquisme per a la ciutat i com va ser la vida en aquestes aglomeracions on s'amuntegaven milers de persones, gairebé sempre procedents de la immigració peninsular.

Els autors i autores han investigat a fons la història de les barraques, la gènesi del fenomen, la distribució dels diferents nuclis al llarg dels anys, l'acció —i omissió— de les institucions per eradicar-les, i l'organització i la lluita dels veïns pel dret a un habitatge digne.

D'altra banda, l'antropologia, mitjançant l'ús d'entrevistes a fons, ens aporta la visió humana del fenomen. Per mitjà de la veu dels seus habitants, podem fer-nos una idea de què volia dir viure a les barraques i de com fou la lluita dels barraquistes per la seva dignitat. Una lluita que fins en moments de forta repressió política va acabar donant fruits. Malgrat tot, però, la supressió total del barraquisme només fou possible amb l'arribada de la democràcia.

L'exhaustivitat de les fonts consultades, la profunditat de l'anàlisi i les diverses perspectives d'un fenomen que es va perllongar durant tant de temps a Barcelona, fan d'aquest llibre una obra de referència. Sens dubte, és d'obligada lectura per apropar-se a una realitat de la nostra ciutat coneguda insuficientment malgrat la seva importància. Una realitat davant la qual a vegades es va treballar més per amagar-la que no per eliminar-la.

Jordi Martí i Grau
Delegat de Cultura

- 11 **La ciutat informal**
Joan Roca i Albert
- 15 **L'estudi interdisciplinari del barraquisme**
Cristina Larrea i Mercè Tatjer

Creixement urbà i barraquisme

- 23 **Les barraques i l'infrahabitatge en la construcció de Barcelona, 1914-1950**
José Luis Oyón i Borja Iglesias
- 37 **Barraques i projectes de remodelació urbana a Barcelona, de l'Eixample al litoral (1922-1966)**
Mercè Tatjer
- 61 **Barraques i polígons d'habitatges en la Barcelona del segle xx**
Amador Ferrer

El món de les barraques

- 83 **L'ocupació, la construcció i la vida a les barraques**
Maximiliano Díaz Molinaro
- 107 **L'acció social als barris de barraques**
Oscar Casasayas
- 129 **El pas de les barraques als habitatges socials, 1940-1990**
Xavier Camino i Pilar Díaz

Combats per l'eradicació

- 159 **La intervenció de l'Administració en el barraquisme**
Jaume Camallonga
- 167 **Les lluites veïnals: el barri del Carmel**
M. Custodia Moreno

Exposició «Barraques. La ciutat informal»

- 179 **El primer barraquisme. Anys vint i trenta**
- 209 **La consolidació del barraquisme. Dels anys quaranta als setanta**
- 263 **El barraquisme marginal. Anys vuitanta**
- 282 **Relació de documents**
- 292 **Nota sobre els autors**

La ciutat informal

Joan Roca i Albert

Les ciutats, l'empenta comercial de les quals va propiciar l'alba de la modernitat a la baixa edat mitjana, van tenir de nou un paper decisiu en la configuració del món industrial. En alguns casos, la industrialització va crear urbs noves. En molts altres, va engrandir de manera fins llavors inimaginable ciutats que ja existien, com Barcelona. En tots els casos, però, les dificultats per fer front als moments de creixement ràpid i intens han representat una qüestió fonamental al llarg del temps.

A Barcelona, el problema del creixement va generar a mitjan segle XIX una reflexió sense parió a Europa i va donar lloc a la més elaborada proposta de planificació i gestió urbana al continent: el Pla d'eixample i reforma interior d'Ildefons Cerdà, que preveia, més enllà de la muralla, la multiplicació per deu de la superfície urbana de la ciutat. Barcelona i el Pla d'eixample foren la base de les anàlisis de Cerdà a la *Teoría general de la urbanización*, on abordava com a qüestions cabdals tant la funcionalitat de l'espai urbà per moure's i produir com la formació de l'espai públic i la creació d'habitatge saludable. L'infrahabitatge havia acompanyat la Revolució Industrial des dels seus inicis i Cerdà partia de la constatació d'aquest fet mitjançant les seves precises estadístiques sobre habitatges i habitants a la ciutat de Barcelona dins de muralles.

Els nous instruments per al creixement planificat es revelaren, tanmateix, insuficients per resoldre el problema, en bona mesura perquè la construcció depenia de la iniciativa privada que buscava, com és obvi, el màxim benefici. En conseqüència, aviat aparegueren nous barris i suburbis més enllà de l'àrea regida pel Pla d'eixample, com en el cas del Poble-sec. Però d'una manera o altra, entre les noves construccions a l'àrea del Pla Cerdà, les dels barris del seu entorn i la persistència de l'ús intensiu dels malsans habitatges del nucli antic, la ciutat formalitzada absorbia un augment demogràfic sostingut. Fins que al segle XX l'acceleració del creixement i la precaríssima condició dels nouvinguts a la metròpoli varen desbordar aquests mecanismes i van començar a aparèixer àrees cada cop més extenses de fràgils habitacles bastits pels seus mateixos habitants. S'estenia el barraquisme. I si a les primeres dècades del segle el barraquisme anava associat a la més extrema precarietat social, no trigà a afectar també les classes treballadores en general, com a resultat de l'absoluta manca d'habitatge disponible.

En les dècades centrals del segle XX i durant gairebé mitja centúria, el barraquisme no fou, doncs, un mecanisme marginal de creixement, sinó que formà part dels mecanismes «centrals» d'expansió urbana de la metròpoli.

Molts barraquistes —que sovint preferien ocultar el lloc on vivien— treballaven a les indústries, al comerç i al servei domèstic, i amb el temps s'organitzaven de la millor manera possible per reclamar uns serveis mínims i, alhora, per mirar d'aconseguir un allotjament digne. Heus aquí la diferència fonamental entre el barraquisme, considerat com a situació provisional pels seus habitants, i l'autoconstrucció, que també va ser una forma molt important de creixement —en especial als municipis de la perifèria metropolitana— però que es caracteritzava per la seva voluntat de permanència per la via de la regularització urbanística i de la millora progressiva de l'habitatge.

Així doncs, el creixement metropolità de la Barcelona del segle xx no pot explicar-se sense incloure-hi, junt amb la ciutat formal, una vertadera —tot i que molt menor— «ciutat informal». I no es pot deixar de considerar aquesta ciutat informal com un fenomen cabdal de la història urbana contemporània, amb una notable capacitat dels seus protagonistes per autoorganitzar-se i per dissenyar amb racionalitat i economia de mitjans, en funció dels materials disponibles, espais d'habitatge i de carrer. Així es podrà veure ben aviat a l'espai patrimonial MUHBA Turó de la Rovira, on, a partir de la reocupació dels espais i de les estructures de la bateria de defensa antiaèria, es va formar a la postguerra un poblat culturalment vinculat a formes urbanes típiques del sud d'Espanya, conegut com a barri de Los Cañones, el basament del qual s'ha recuperat gràcies a recents treballs arqueològics.

Els habitants del Turó de la Rovira i altres nuclis de barraquistes al Carmel, ben organitzats, varen rebutjar diverses propostes de real·lotjament i varen preferir aguantar més anys *in situ*, amb l'objectiu d'aconseguir nous habitatges vora els vells nuclis barraquistes. Finalment ho aconseguiren. Radicalment diferent era, per aquelles mateixes dates de finals dels vuitanta, la situació en alguns altres nuclis de barraques que també vivien llavors els seus darrers dies, com el Camp de la Bota i la Perona, on quedava una població marginalitzada provinent en molt casos d'altres nuclis de barraques, que no tan sols requeria allotjament sinó també mesures intensives d'assistència social.

Per tal de situar la ciutat informal com un mecanisme rellevant en l'expansió urbana del segle xx, convé no confondre, com de vegades es fa, entre barraquisme i infrahabitatge. Algunes metàfores punyents, com la de «barraquisme vertical», emprada en dècades passades per qualificar alguns polígons residencials de la perifèria, o la de «barraquisme encobert», per parlar d'infrahabitatge, poden resultar molt eficaces mediàticament però poden conduir a la confusió conceptual.

Infrahabitatge i barraquisme són conceptes superposats que convé distingir. El barraquisme és una modalitat d'infrahabitatge, sí, però amb característiques pròpies, sobretot quan esdevé un fenomen urbà extens, amb formes de socors mutu i de reivindicació específiques dins del barri i amb una

Els nuclis barraquistes del Carmel. En primer pla, el barri construït sobre la bateria antiaèria del Turó de la Rovira

Treballs arqueològics a la bateria antiaèria i nucli barraquista del Turó de la Rovira, 2010. Jordi Ramos

autoorganització del creixement del nucli amb decisions consensuades. No és gens estrany, doncs, que en el cas de Barcelona el moviment veïnal que posteriorment quallà als grans polígons d'habitatge tingués arrels en alguns dels anteriors nuclis barraquistes. A les dècades de 1960 i 1970, en els barris de barraques més organitzats en el combat per l'habitatge es va generar embrionàriament el que després, ja en els polígons residencials, serien focus importants de l'associacionisme veïnal.

El barraquisme va ser un gran i greu problema urbà, però els barraquistes no poden ser vistos només com a víctimes notòries d'un creixement amb estretors i sense redistribució. Van contribuir en temps difícils a la formació de capital urbà, tant per la constitució de capital fix —perquè cal considerar com a capital fix generat pels propis ciutadans la construcció d'una important massa d'habitatge informal que va permetre allotjar durant dècades a desenes de milers de persones—, com per la creació de capital humà en forma de xarxes de relació social complexes. Els barraquistes foren capaços d'urbanitzar provisionalment a l'espera d'un allotjament més definitiu, que va arribar amb els polígons residencials, on el combat ciutadà va continuar per tal d'aconseguir equipaments escolars i sanitaris, i també carrers asfaltats amb les voreres i els jardins previstos però pendents d'executar.

En l'obra present, com expliquen les seves editores, Mercè Tatjer i Cristina Larrea, la trajectòria de la Barcelona informal al llarg del segle xx s'ha abordat des de diferents perspectives científiques, en una elaborada convivència entre la història i la geografia urbanes per un costat i l'antropologia per l'altre. Els necessaris ajustaments metodològics han enriquit sens dubte el resultat final, amb l'ambició de contribuir a un tema que ja és un clàssic dels estudis històrics i científicosocials sobre la urbanització contemporània.

Les peculiaritats del creixement urbà informal en la Barcelona del segle xx no ens han de fer perdre de vista que es tracta d'un fenomen més universal. L'estudi del cas barceloní pot contribuir a precisar com s'han format no poques metròpolis europees amb episodis de creixement intens durant el segle passat i, més en general, pot ajudar a conèixer millor un dels principals mecanismes històrics d'expansió urbana del món contemporani.

L'estudi interdisciplinari del barraquisme

Cristina Larrea i Mercè Tatjer

El llibre que teniu a les mans aplega els resultats d'una recerca sobre el barraquisme a Barcelona que va culminar amb l'exposició «Barraques. La ciutat informal». Durant els mesos en què va estar oberta l'exposició, molts barcelonins van visitar-la i van poder conèixer, després d'anys d'oblit, el paper que van tenir els ciutadans com a protagonistes en la construcció de la Barcelona del segle xx.

Per què és important un llibre sobre el barraquisme, quan aquest fet urbà no va deixar al paisatge barceloní cap resta material sinó només records en la memòria dels ciutadans que d'una forma o altra van ser-ne actors directes? Cal dir que l'entusiasme d'un grup d'historiadors i antropòlegs novells, amb el suport econòmic de l'Institut del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC) i la col·laboració d'institucions com l'Institut Català d'Antropologia, la Universitat de Barcelona i el Museu d'Història de Barcelona (MUHBA), ha portat a bon port una navegació de més de quatre anys. Fruit d'una àmplia recerca, aquesta navegació converteix aquest llibre en el relat escrit d'una part oblidada de la història de Barcelona.

La recerca que hi ha darrere d'aquesta exposició i del llibre que presentem té el seu origen en el seminari «La immigració a Barcelona al segle xx», dirigit per Joan Roca i Albert, que va tenir lloc a l'Institut Municipal d'Història de Barcelona entre el 19 de febrer i el 4 de juny de 2003. La sessió dedicada a tractar el problema de l'habitatge en relació amb el creixement demogràfic i la immigració, que portava el títol «De les pensions, el relloguer i el barraquisme als polígons d'habitatge» i que fou impartida per Mercè Tatjer, despertà l'interès d'un jove historiador assistent a la conferència per analitzar i conèixer de manera més aprofundida aquest important episodi urbanístic, però també social, de la Barcelona del segle xx.

Aquest jove historiador (Òscar Casasayas), conjuntament amb altres historiadors (Max Díaz) i antropòlegs (Flora Muñoz, Pilar Díaz i Xavier Camino), constituí un equip sota la direcció de les professores de la Universitat de Barcelona Cristina Larrea (antropòloga) i Mercè Tatjer (geògrafa i historiadora) que sol·licità un ajut a la recerca del Departament de Cultura de la Generalitat en el marc de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC). Gràcies a aquest ajut, que es perllongà durant tres anys (2004-2007), es va dur a terme l'estudi «El fenomen del barraquisme a la ciutat de Barcelona». La iniciativa de fer-ne una exposició fou ben acollida per l'equip del museu, llavors dirigit per Antoni Nicolau. El nou director a partir de novembre de 2007, Joan Roca, també va mostrar un gran interès pel projecte.

El fet de combinar la història, l'antropologia i la geografia en l'estudi d'un procés històric de llarga durada va permetre elaborar un mètode interdisciplinari centrat en l'observació d'aspectes de caràcter general de la història social i més particulars de la vida quotidiana als nuclis de barraques. Per tal d'assolir l'objectiu central de la recerca, que consistia en la reconstrucció del fenomen del barraquisme durant el segle xx, es va utilitzar la metodologia pròpia de la història social, a partir de l'anàlisi de documents en arxius públics i privats i la reconstrucció de la història oral. Les tècniques antropològiques d'observació i aplicació d'entrevistes aprofundides a persones que havien viscut a nuclis de barraques o bé que hi havien treballat van contribuir a obtenir resultats particulars sobre la vida social i cultural. D'altra banda, la cartografia i els documents gràfics van permetre configurar la dimensió espacial del fenomen. En resum, l'anàlisi de la cartografia existent i l'estudi sociourbanístic de cadascun dels nuclis elegits (la Perona, Can Valero i el Carmel) van aportar una lectura nova en la recerca de les arrels històriques, geogràfiques, jurídiques i socials de les primeres instal·lacions de barraques a l'inici del segle xx i les raons de la seva continuïtat al llarg de la centúria.

La recerca va donar com a resultat un ampli material documental, gràfic i sonor, dipositat actualment a la seu de l'IPEC, que va servir de base per iniciar l'exposició organitzada pel MUHBA i comissariada per l'equip Pas a Pas.

Aquest llibre s'estructura en quatre parts. La primera consta de tres articles. En el primer, Mercè Tatjer analitza la relació existent entre l'eradicació del barraquisme i els projectes de renovació i remodelació urbana, fet poc estudiat però central per poder entendre l'articulació entre els aspectes formals i informals en el procés de construcció de la ciutat. Per això, l'autora estudia com diversos projectes urbanístics promoguts per l'Ajuntament de Barcelona s'enfronten amb el fenomen del barraquisme en tres moments diferents. El primer episodi que aborda és l'enderroc de les barraques situades a l'Eixample proper al Paral·lel arran de l'Exposició Internacional de 1929. En segon lloc, presenta un episodi poc conegut, com és l'intent frustrat de bastir habitatges per a pescadors a la platja de la Barceloneta amb la finalitat d'instal·lar-hi part dels barraquistes amb aquest ofici i endreçar la platja. Finalment, analitza com una sèrie de projectes urbanístics agosarats, planejats en el període del porciolisme, volien esborrar les barraques de Montjuïc per tal de convertir la muntanya en un espai lúdic i d'habitatges d'alt nivell amb vistes al mar, tenint molt poc en compte la població barraquista resident.

L'article de José Luis Oyón i Borja Iglesias emmarca el barraquisme en el problema de l'habitatge a Barcelona en dos períodes particularment representatius: el primer terç del segle xx i la dècada dels cinquanta. Els autors aporten un estudi detallat a partir de les dades del padró d'habitants de 1930

i de 1950. El valor d'aquestes fonts i l'acurada anàlisi estadística realitzada «mitjançant una mostra del conjunt d'habitatges barcelonins» permeten obtenir dades precises sobre l'extensió espacial i la magnitud del fenomen del barraquisme dintre del conjunt de la ciutat, al mateix temps que aporten dades sobre les característiques sociodemogràfiques (bàsicament la procedència geogràfica) dels habitants dels nuclis barraquistes analitzats.

Per la seva banda, Amador Ferrer se centra en el paper que va tenir l'Administració pública en l'eradicació del barraquisme. L'autor exposa el destí de molts barraquistes com a ocupants dels polígons d'habitatges socials que les diferents instàncies públiques van bastir a la perifèria de la ciutat com a part del procés d'eradicació del barraquisme de les parts més centrals de la ciutat. Ferrer analitza el Pla d'urgència social de Barcelona de 1958 com a primera iniciativa pública per resoldre les necessitats d'habitatge, i el Pla de la Comissió d'Urbanisme de Barcelona de 1961. Encara que aquest últim es va centrar en la supressió del barraquisme, només va quedar com un projecte estadístic de comptabilització del nombre de barraques. Finalment, amb la construcció de polígons, l'eradicació va començar a esdevenir una realitat.

La segona part recull els resultats principals de la recerca etnohistòrica centrada en els nuclis del Carmel, Can Valero i la Perona, escrits pels investigadors de l'actual associació Pas a Pas. Aquest bloc agrupa tres articles en els quals s'ha tingut en compte l'experiència dels testimonis que van participar en la investigació. Gràcies a la seva contribució, s'ha obtingut una comprensió més aprofundida i acurada del fenomen del barraquisme. Aspectes com la vida quotidiana, la vida en família, les relacions amb el veïnat, la feina, la construcció i la reforma de les cases, l'activisme social i polític, l'arribada de les infraestructures i l'eradicació de les barraques, entre d'altres, han ajudat a conèixer de primera mà com es vivia als nuclis de barraques. Aquesta informació, contrastada i comparada amb la documentació existent, ha permès desenvolupar els principals eixos d'aquests articles.

En el primer article, escrit per Maximiliano Díaz, es comparen les experiències dels barraquistes que van viure als nuclis del Carmel, Can Valero i la Perona des que van arribar a la ciutat fins que es van instal·lar i viure al barri. A partir de les dades obtingudes d'entrevistes, es poden resseguir les raons per les quals van venir a la ciutat, la trajectòria migratòria i el procés d'ubicació de les famílies als nuclis de barraques, la construcció de les cases i la lluita per aconseguir els serveis d'aigua i electricitat i un mínim d'equipaments.

D'altra banda, l'article escrit per Òscar Casasayas se centra en l'actuació de diferents institucions religioses i assistencials als nuclis de barraques al llarg de la seva permanència. El més significatiu d'aquest article és l'anàlisi del pas d'una beneficència paternalista que predomina fins a finals de la dècada dels cinquanta a un canvi d'orientació cap el treball comunitari.